

УДК 347.152

Владислав Васильєв,*канд. юрид. наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА З ТОЧКИ ЗОРУ ФОРМАЛЬНО-ДОГМАТИЧНОГО ПІДХОДУ

Стаття присвячена розгляду сутності диспозитивних цивільно-правових норм. Аналізуються сучасні наукові підходи до визначення природи диспозитивності в цивільному праві та її проявів. Розглядається диспозитивність цивільно-правової норми та похідна від неї диспозитивність забезпечених нею правових можливостей. Висловлюється авторська позиція стосовно сутності диспозитивних цивільно-правових норм.

Ключові слова: диспозитивність, імперативність, диспозитивні норми, цивільно-правове регулювання.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Поділ усієї сукупності норм вітчизняного права на імперативні та диспозитивні в юриспруденції є аксіоматичним. У світлі аналізу сфери цивільно-правового регулювання він має не тільки суто теоретичне, але і практичне (прикладне) значення. Посадження в межах нормативної основи механізму цивільно-правового регулювання цивільних відносин імперативних та диспозитивних приписів пов'язується із закріпленням у нормах права моделей поведінки, що є обов'язковими для дотримання суб'єктами цивільного права, або дозволяють відступити від них у визначеному обсязі чи змоделювати власні моделі поведінки в ході використання правових засобів саморегулювання. Саме тому виявлення чітких критеріїв для визначення диспозитивності норми має практичну цінність, оскільки дозволяє встановлювати наявність або відсутність можливості в учасників цивільних правовідносин відступити від закріпленої в ній моделі поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Норми права, їх класифікація, сутність та інші аспекти правової характеристики ставали предметом наукових досліджень таких вчених-юристів, як С.С. Алексєєв, О.В. Грушевська, Е.О. Євстігнєєв, Н.С. Кузнецова, О.Є. Кухарев, Р.А. Айданик, І.О. Маньковський, В.В. Надьон, Н.О. Невмежицька, О.О. Отрадна, С.О. Погрібний, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, М. В. Старинський, Я.М. Шевченко, В.Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у визначенні на підставі аналізу сучасних наукових здобутків правників та положень чинного цивільного законодавства України критеріїв для встановлення диспозитивності цивільно-правових норм у положеннях нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення сутності диспозитивних цивільно-правових норм не може здійснюватись абстраговано від дихотомічного поділу всіх норм на імперативні та диспозитивні. Такий поділ в аспекті структурного аналізу передбачає існування як родових ознак, що характерні для імперативних та диспозитивних норм, так і видових, що притаманні одному з окреслених видів. В останньому випадку ознаки, що є характерними для диспозитивних норм, суперечать природі імперативних і навпаки. У зв'язку з цим розгляд порушеного питання навіть з позицій диспозитивного підходу до регулювання цивільних відносин певною мірою зачіпає весь окреслений поділ цивільно-правових норм.

Загальновизнаним є той факт, що для цивільно-правового регулювання в цілому властиве наділення учасників правовідносин свободою вибору. Як зазначав О. А. Пушкін, для приватного права характерна правова децентралізація. Визначальними тут є, зокрема, приватні ініціативи, приватне самовизначення. Для приватного права характерні принципи свободи особи, недоторканності власності, свободи договорів та підприємництва, що їх держава не може ігнорувати [1, с. 26]. Однак в аспекті нашого розгляду цікаві саме ті прояви децентралізації свободи, що характеризують диспозитивність цивільно-право-

вих норм. Тому визначення сутнісних ознак останніх передбачає вирішення питання про те, в чому взагалі полягає наведена диспозитивність. Відповідь на нього відкриває вирішення окресленого питання.

Положення чинного цивільного законодавства України не розкривають сутності категорії «диспозитивність». Крім того, відповідний термін не використовується в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), у зв'язку з чим зміст відповідної категорії висвітлюється лише в науковому ключі.

У сучасній юридичній літературі термін «диспозитивність» (від лат. *dispono* – мати у розпорядженні, мати в наявності) визначається як свобода, допущення вибору [2, с. 160]. Звернення до сучасних юридичних джерел дозволяє виокремити два основні підходи до розуміння проявів диспозитивності цивільно-правових норм.

Перший, що можна віднести до «класичного» розуміння диспозитивності, базується на можливості суб'єктів цивільного права не поширювати вплив певної цивільно-правової норми на відносини між ними і пов'язується з використанням саморегулювання у формуванні обов'язкових до виконання саме цими учасниками відповідних правовідносин правил поведінки.

Зокрема, С.С. Алексєєв зазначав, що диспозитивні норми характеризуються тим, що діють лише в силу того, що сторони своєю домовленістю не встановили інших умов своєї поведінки. Диспозитивні норми також називаються «заповнюючими»: вони заповнюють відсутнє погодження, функціонують лише тоді, коли сторони не домовились між собою з певного питання [3, с. 75]. Диспозитивні норми допускають регулювання відносин за згодою сторін, встановлюють правило лише на випадок відсутності такої згоди [4, с. 47]. У межах аналізованого підходу вчені визначають як ознаку правових норм диспозитивної конструкції їхню здатність забезпечувати самостійну діяльність суб'єктів цивільного права з моделювання цивільно-правових відносин [5, с. 74]. За допомогою таких норм держава вказує на варіант поведінки, але передбачає можливість учасників правовідносин урегулювати відносини по-іншому [6, с. 151].

В основу другого підходу покладається широке розуміння диспозитивності через свободу суб'єктів цивільного права у виборі варіантів поведінки, зокрема, і серед запропонованих цивільно-правовою нормою. Наприклад, О.Є. Кухарев дотримується думки, що базовим для категорії «диспозитивність» є поняття правової свободи. Причому ключовою в змісті диспозитивності є не лише

свобода, а свобода саме правова, під якою розуміється можливість учинити дії, що породжують певні юридичні наслідки, а отже, вона надається суб'єктам з метою здійснення ними цивільних прав і виконання взятих на себе обов'язків. Зміст такої свободи, на переконання вченого, виражається в єдності двох її складників. По-перше, диспозитивність створює суб'єктам можливість вибору варіанта поведінки. По-друге, учасники правовідносин мають можливість на свій розсуд визначати зміст правовідносин, тобто свої права й обов'язки [7, с. 70].

Схожу позицію висловлює Я. М. Романюк. Відповідно до його наукового бачення диспозитивність є заснованою на нормах права правовою свободою суб'єктів цивільного права у виборі варіанта поведінки, тобто можливістю правомірно, у встановлених межах, набувати суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків, визначати (формулювати) структуру суб'єктивних цивільних прав, здійснювати суб'єктивні цивільні права, використовувати порядок і способи захисту порушених прав, а також вибирати розмір та форми цивільно-правової відповідальності. Водночас диспозитивну норму-припис вчений визначає все ж таки як передбачене державою правило поведінки, сформульоване таким чином, що може бути змінено за згодою сторін цивільно-правового відношення і в незмінному вигляді застосовується до його учасників тільки в тому разі, якщо вони не вибрали для себе інший варіант поведінки [8, с. 139–140, 142]. Цілком відповідає аналізованому підходу розгляд диспозитивної норми як юридичного встановлення державою міри можливої правомірної поведінки суб'єктів права у разі варіантного використання прав та свобод, а також застосування приписів правових норм стосовно конкретних життєвих випадків [9, с. 87].

З наведеного варто зробити висновок про те, що правники вбачають прояви диспозитивності і в можливості ухилення від застосування норми права, і в можливості вибору варіанту поведінки з-поміж визначених нормою права моделей. У першому випадку йдеться про саморегулювання, яке дозволяє сформувати альтернативне правило, а в другому випадку – про варіативність поведінки відповідних суб'єктів у межах встановленого правила. І якщо перший погляд на диспозитивність норми права можна назвати «класичним», то другий слід визнати відносно новою тенденцією в поглядах щодо розглядуваної проблематики.

Видається, що розширений підхід до розуміння диспозитивності в цивільному праві

в цілому і диспозитивності цивільно-правової норми зокрема є ефективним з тих позицій, що ним охоплюються практично всі можливі прояви диспозитивності, однак він пов'язується із занадто широким кваліфікаційним критерієм, в якості якого виступає свобода суб'єктів цивільного права, що практично розмиває чіткі межі між імперативними та диспозитивними нормами і робить весь цей поділ невинуватим і безпідставним. Відповідно до розширеного підходу будь-яка норма, що передбачає декілька варіантів поведінки, повинна визнаватись диспозитивною, так само як і будь-яка норма, що встановлює суб'єктивне цивільне право, повинна вважатись диспозитивною в силу наявності вибору здійснювати право або не здійснювати його, що впливає із самої природи суб'єктивного права.

В окресленому контексті необхідно розмежовувати диспозитивність у широкому розумінні і диспозитивність цивільно-правової норми як вузький її прояв. При цьому, на нашу думку, вирішення поставленої проблеми повинно базуватись на характерних ознаках норми.

Відповідно до загальнопоширеного в юридичній літературі підходу, норма права являє собою загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що встановлене або санкціоноване державою, дотримання якого забезпечується силою державного примусу [10, с. 35]. З огляду на це, може виникнути цілком логічне питання: якщо норма права є загальнообов'язковим правилом поведінки, то яким чином забезпечується можливість ухилення від її застосування в бік альтернативної правової моделі? Відповідь лежить у площині механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

Включення норми права в масив інструментів цивільно-правового регулювання суспільних відносин забезпечується наведеним механізмом, який водночас, використовуючи такий інструмент, як диспозитивність, дає змогу учасникам правовідносин приватної сфери сформувати альтернативне диспозитивній нормі правило поведінки. Поєднуючи регулювання та можливості саморегулювання суспільних відносин, законодавець створює нормативні моделі поведінки, одні з яких, маючи імперативний характер, не можуть бути ігноровані учасниками правовідносин, тоді як інші, будучи диспозитивними, вилучаються з «пулу» нормативного матеріалу, що поширюється на відносини між визначеними особами, у зв'язку з формулюваннями ними альтернативних правил поведінки або стають імперативними у зв'язку з відмовою таких осіб від здійснення

свого права на саморегулювання визначених відносин.

У зв'язку з цим саме правові характеристики норми з точки зору наявності чи відсутності її категоричності, тобто можливості чи неможливості бути проігнорованою учасниками цивільних правовідносин, зумовлюють її імперативність або диспозитивність відповідно. Диспозитивність норми цивільного права полягає в можливості вибору варіанта правомірної поведінки (у встановлених законом випадках) учасниками цивільних правовідносин: включати у сферу джерел правового регулювання відносин відповідну норму або сформулювати альтернативну їй правову конструкцію. Водночас імперативність являє собою феномен присутності в цивільному праві категоричних проявів (заборон та позитивних зобов'язань), втілених у нормах, зокрема в нормах-принципах, дефінітивних нормах та нормах, що встановлюють юридичні обов'язки та закріплюють основні юридичні права, як результат впливу імперативного методу правового регулювання на суспільні відносини шляхом встановлення юридичних (правових) обмежень у широкому розумінні [11, с. 7–8]. Імперативна норма є категоричною, вона не допускає відступлення від правила, передбаченого нею [4, с. 47].

Сучасними вченими виокремлюються три типи імперативних норм: 1) імперативні норми, застосування яких є обов'язковим для всіх учасників цивільних правовідносин незалежно від їхньої волі; 2) імперативні норми, що встановлюють різного роду заборони та обмеження в цивільних правах, і такі, що покладають обов'язки, які впливають із протиправної поведінки; 3) імперативні норми, спрямовані безпосередньо на захист прав та законних інтересів слабшої сторони цивільного правопорушення (зокрема, право на захист) [5, с. 77–82].

Як видається, спільною рисою окреслених видів імперативних норм є саме неможливість зміни їх змісту, обходу правила, закріпленого в імперативній нормі. Незважаючи на те, що імперативні норми можуть закріплювати права учасників цивільного правовідношення, імперативність проявляється не в обов'язковості реалізації цього права, інакше суб'єктивне право являло б собою обов'язок, а неможливість його ігнорування, нівелювання. Імперативна цивільно-правова норма наділяє суб'єкта правом безальтернативно, однак, чи реалізовувати таке право або ж ні, залежить від волі управненого суб'єкта. Те саме відбувається й із суб'єктивним цивільним обов'язком, відображеним в імперативній нормі. Імперативність останньої

позначає неможливість скасування покладення обов'язку на особу за умови існування обставин, визначених нормою, тоді як самого зобов'язаного суб'єкта об'єктивно неможливо позбавити вибору виконувати обов'язок або ж ні.

Як імперативні, так і диспозитивні норми закріплюють обов'язкові до виконання правила поведінки учасників цивільних правовідносин. Однак при цьому диспозитивність та імперативність стосуються необов'язковості або, навпаки, обов'язковості включення відповідної норми в масив джерел регулювання відповідних суспільних відносин, їх застосовність до визначених відносин, а тому і поширення на відповідних суб'єктів. Диспозитивність та імперативність проявляється лише в можливості або неможливості формування альтернативних правил поведінки, що робить відповідні норми необов'язковими або, навпаки, обов'язковими до застосування відповідно.

Більш доступно це проявляється на прикладі конкретної цивільно-правової норми. Як модельний випадок візьмемо положення ст. 708 ЦК України, якою визначаються права покупця у разі виявлення ним недоліків товару, не застережених продавцем, або у разі фальсифікації товару. Норма визначає чотири правові можливості, зокрема: вимагати усунення недоліків товару або відшкодування понесених покупцем витрат на усунення недоліків, вимагати заміни на аналогічний товар, вимагати зменшення ціни або відмовитись від договору і вимагати повернення товару [12]. П'ятий варіант поведінки визначається самою природою суб'єктивного цивільного права і передбачає повне ігнорування управлінням суб'єктом визначених вказаною нормою відповідних правових можливостей.

З наведеного вбачається, що аналізоване положення хоча і надає покупцю певні варіанти поведінки, тим не менше ці варіанти є чітко визначеними, адже перелік правових можливостей в цьому випадку є вичерпним, а тому будь-якому розширенню він не підлягає. Поряд із цим відмовитись від прав, визначених наведеною статтею (однак не від їх нездійснення), покупець не може навіть за домовленістю з продавцем. Причиною цього є ч. 1 ст. 27 ЦК України, яка визначає, що правочин, який обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним, а також спеціальна норма ч. 4 ст. 698 ЦК України, яка встановлює, що умови договору, що обмежують права покупця-фізичної особи порівняно з правами, встановленими цим Кодексом

та законодавством про захист прав споживачів, є нікчемними [12].

Таким чином, диспозитивність цивільно-правової норми визначається диспозитивністю забезпечених нею окремих правових можливостей управленого суб'єкта. У контексті наведених положень зміст норми, закріпленої в ст. 708 ЦК України, можна вважати диспозитивним лише в розумінні наділення учасника правовідносин свободою вибору варіанту поведінки з-поміж запропонованих, у тому числі і відмови від реалізації відповідного права.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, необхідно резюмувати, що диспозитивність цивільно-правової норми повинна розглядатись виключно в контексті можливості відступлення від закріпленого в ній правила поведінки в бік альтернативної моделі або конкретизації наявного правила, що досягається шляхом саморегулювання. Наявність у нормі права правила поведінки, хоча б і варіативного, за відсутності можливості його конкретизації або формування альтернативної моделі не є проявом диспозитивності. Так само не є проявом диспозитивності можливість відмови від реалізації суб'єктивного цивільного права, оскільки ця можливість закладена в самій природі суб'єктивного цивільного права. Інакше всі норми права або відповідні їх частини, що визначають суб'єктивні цивільні права учасників цивільних правовідносин, варто було би вважати диспозитивними, а ті, що визначають суб'єктивні цивільні обов'язки, – імперативними. У такому разі критерій поділу норм цивільного права на два окреслені види вважався б необґрунтованим, оскільки з поля зору випадали б норми-дефініції, норми-принципи тощо, які чітко не визначають ані конкретних суб'єктивних цивільних прав, ані обов'язків.

З огляду на викладене вище, диспозитивна норма цивільного права з позицій позитивістського (формально-догматичного) підходу являє собою формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою, дотримання якого забезпечується силою державного примусу і поширення дії якого на учасників конкретного цивільного правовідношення може бути виключене повністю або частково шляхом формування ними відповідно альтернативного або конкретизованого правила поведінки, що набуває обов'язкового для таких учасників характеру і підлягає застосуванню замість або разом із відповідною нормою цивільного права.

Список використаних джерел:

1. Пушкин А. А. Избранные труды. Харьков: Эспада, 2007. 480 с.
2. Знак М. А. Теоретические проблемы диспозитивности договорной ответственности в гражданском праве. Право и демократия. Минск, 2008. Вып. 19. С. 159–170.
3. Алексеев С. С. Общая теория права: курс в 2-х т. Москва: Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
4. Погрібний С. О. Імперативні та диспозитивні норми та їх роль в регулюванні цивільних відносин. Університетські наук. записки. 2010. № 2 (34). С. 46–54.
5. Маньковский И. А. Понятие, предназначение и классификация императивных норм гражданского права Республики Беларусь. Научный диалог. 2013. № 12 (24): Общественные науки. С. 72–85.
6. Невмержицька Н. О. До питань про класифікацію видів уніфікації. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право». 2014. Вип. 25. С. 147–153.
7. Кухарев О. Є. Диспозитивність як базова категорія приватного права. Право і суспільство. 2017. № 6. С. 67–73.
8. Романюк Я. М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 4 (87). С. 138–151.
9. Абакуменко Е. В. Вопросы реализации принципа диспозитивности в праве. Актуальные проблемы держави і права. Одеса, 2011. Вип. 57. С. 85–91.
10. Старинський М. В. Нейтралізація норм права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 45. Т. 1. С. 35–37.
11. Грушевская Е. В. Императивность в российском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2010. 24 с.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).

Стаття посвячена розгляду сутності диспозитивних громадянсько-правових норм. Аналізуються сучасні наукові підходи до визначення природи диспозитивності в громадянському праві та її проявленій. Розглядаються диспозитивність громадянсько-правової норми та похідна від неї диспозитивність забезпечених нормою права правових можливостей. Виокремлюється авторська позиція щодо сутності диспозитивних громадянсько-правових норм.

Ключевые слова: диспозитивність, імперативність, диспозитивні норми, громадянсько-правове регулювання.

The article is devoted to consideration a gist of discretionary civil legal norms. Modern scientific approaches for determination nature of discretion in civil law as well as its manifestation are analyzed. Discretion of civil legal norm and derivative of it discretion of legal possibility ensured by legal norm are contemplated. The author's point of view on a gist of discretionary civil legal norms is brought.

Key words: discretion, imperative, discretionary norms, civil legal regulation.

